

ВЕСІЛЬНИЙ ЗВИЧАЙ «УДАВАНА НАРЕЧЕНА» І ЙОГО СЕМАНТИЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Олександр Курочкін

УДК 392.51(4)

За традиційними уявленнями, нареченій у вирішальний період «переходу» від свого до чужого роду загрожували різноманітні нещастя. Щоб протидіяти цим негативним впливам, у ході весілля використовувалися захисні ритуально-магічні дії та обереги. Передусім апотропеїчну функцію виконував звичай «удавана молода», відомий багатьом європейським народам. У статті проаналізовано типові ситуації, варіанти й форми реалізації пережиткового обрядового комплексу, який із часом перетворюється на розважально-ігрове кліше.

Ключові слова: наречена, «удавана наречена», ініціація, апотропеїчна магія, травестія, символічне весілля, сміхове дійство.

According to the traditional beliefs, a bride was threatened with the various disasters at a crucial period of «passage» from her own kin to the alien one. To counteract these negative influences the apotropaic magic actions and charms («oberehy») were used during the wedding ritual. Mostly a «false bride» custom known among many European peoples functioned as an apotropaic. The article examines some typical situations, the variants and forms of realization of the remnant ceremonial complex, which has transformed over time into the entertaining clichés.

Keywords: bride, «false bride», initiation, apotropaic magic, travesty, symbolic wedding, risorial act.

Весільний церемоніал європейських народів, що формувався протягом багатьох століть, зберіг у собі чимало обрядових реліктів дохристиянської старовини. Значна частина їх концентрувалася навколо образу нареченої — найбільш складного і втаємниченого персонажа шлюбного спектаклю. Містичну загадковість, незвичайність нареченої наголошує візуально вже її вбрання, особливо головний убір (фата, покривало), що виконує функції ритуальної мантії. Мотив дивної загадковості нареченої, який усіляко обігрується у весільних обрядах і піснях, а також простежується в чарівних казках, узгоджується з етимологією самого слова «nevesta», що означає «невідома». Звичай ховати її від сторонніх очей має глибоку традицію: у Давньому Римі наречену називали «нупта», тобто вкрита, заслонена, завита в покривало. Цікаво, що в ті часи фата (*flammeum*) була не білою, як зараз, а червоно-золотою або шафранового кольору¹.

М. Сумцов, який предметно досліджував символіку весільних обрядів, уважав за потрібне розрізняти два способи закривання обличчя нареченої: часткове й повне. Перше, на його думку, було притаманне індоєвропей-

ським народам, друге — народам тюрко-монгольським².

Традиція закривати обличчя нареченої повністю інколи призводила до казусів, коли її підміняли не в жарт, а по-справжньому. За свідченнями О. Терещенка, у Росії в XIX ст. траплялося, що під час сватання батьки показували доньку-красуню, а заміж видавали її бридку або скалічену сестру. «Обман, — зазначає О. Терещенко, — розкривався лише на другий день після весілля. У таких випадках чоловік радив своїй дружині постригтися в черниці, якщо ж вона не погоджувалась, то він бив її, катував і не спав з нею, доки вона не пострижеться»³.

У багатьох народів існувало давнє уявлення, за яким кожній людині в критичні моменти життя особливо загрожували різні ворожі сили. Вважали, що саме в такій ситуації опинялася молода, залишаючи рідну сім'ю й уходячи в дім свого чоловіка. За класифікацією А. ван Геннепа, це типовий випадок «переходу» з одного соціального статусу в інший, який у традиційних суспільствах супроводжувався цілою системою ритуально-магічних дій та оберегів. У контексті цієї системи слід розглядати і звичай (або обряд) «удавана наречена»,

зміст якого полягав у тому, що справжню молодю на різних етапах весілля замінювали інші особи і навіть неживі предмети.

Цей звичай неодноразово згадувався і коментувався у вітчизняній етнології, але досі не був предметом спеціального дослідження. Основне завдання нашої статті — простежити і систематизувати за етнографічними матеріалами різні модифікації обрядових підмін молоді і пояснити світоглядні мотиви цих перетворень. Аналіз релевантних ознак «удаваної нареченої», як здається, може почасти прояснити причини сакралізації та демонізації її реального прототипу.

Не пов'язаний із церковною християнською обрядовістю і догматикою звичай «удаваної нареченої» відомий майже всім народам Європи — слов'янам, німцям, романцям, кельтам, лето-литовцям та ін. Це дає підстави вбачати в ньому фрагмент дуже давніх світоглядних і релігійних уявлень. Досліджуваний звичай міг бути приурочений до різних етапів весільного ритуалу, але завжди його реалізація пов'язана з подоланням межі між своїм і чужим. Уперше таку ситуацію спостерігаємо вже в стадії сватання. Наведемо типовий етнографічний опис із Харківщини, зроблений у XIX ст. На запитання сватів: «А де ж ваша молода?» — родичі молоді радили шукати її десь між дівчат. То старости і шукають, то гляди нарештє і виведуть саме найменше дівчатко насеред хати, воно опирається, не хоче йти. Тоді старости: «Та ні, це не наша!» Виведуть іще яку, а після вже і молоду»⁴.

Постать «удаваної нареченої» в обряді сватання відома також південним слов'янам і угорцям. Нерідко її поява відбувалася у формі жартівливої театралізованої сценки з використанням алегоричних образів. Свати, наприклад, удаючи із себе купців, запитували, чи не продається в домі сіно. Тоді перед ними виводили «удавану наречену» — замасковану стару бабу. Покупці відмовлялися від цього «товару», заявляючи, що сіно побите сажкою. Потім їм показували дівчину-підлітка. Гості відповідали, що такого сіна їм також не по-

трібно, оскільки воно з бур'яном. Лише після цього перед сватами з'являлася майбутня наречена⁵.

У такому самому ігровому ключі обрядова підміна могла відбуватися і в епізоді заручин, що ілюструє детальний опис О. Рошкевич із с. Лолин на Галичині. Найкумеднішим ритуальним дублером нареченої тут є стара куховарка, яка тримає в руках кочергу або мітлу, убрана в солом'яний вінок, до якого замість стрічок попричеплювані ганчірки (курмани), з люлькою в зубах. Посилюючи сміховий контраст, вона виходить до гостей шкутильгаючи⁶. У цьому й усіх інших подібних випадках справжня наречена з'являється лише за третім разом, що, очевидно, мало колись певне магичне значення.

За етнографічними даними XIX–XX ст., у народів Європи, що сповідували католицизм (німці, австрійці, французи, португальці та ін.), ігровий епізод з «удаваною молодю» найчастіше фіксується в день вінчання. Перед тим як весільний «поїзд» мав вирушити до церкви, відбувалися різноманітні жартівливі сварки — змагання двох родів, які включали в себе ігрове переховування нареченої та її підміну. У Франції цей обряд відомий як «пошук вівці»: молодому по черзі виводили одну за одною задріпані дівчат, якщо він не пізнавав серед них своєї судженої, то ставав об'єктом глузування⁷. Підставна наречена в австрійців і німців відома як «дика» або «фальшива». Нерідко цю роль доручали чоловіку, який мав чорну бороду й був одягнений у жіноче лахміття, чи вбогій горбатій жінці⁸. У Португалії перевезення молоді до оселі молодого інсценувалося як акт насильства. Є відомості, що в XIX ст. наречена після відвідин церкви ховалася, прикривши обличчя маскою, і її треба було шукати⁹.

Хронологічну прив'язку досліджуваного обряду до дня вінчання підтверджують і матеріали української етнографії. У с. Жабина на Опіллі весільна сценка з підставною нареченою відома як «фанда», що означає «обман»^{*}. Назустріч «поїзду» молодого ви-

* На Поділлі побутовала ще назва «дурна молода».

ходила кумедна постать (ряджена жінка або чоловік). Вона напудрена, розмальована, з вінком на голові, замість вельбону (фати) покрита шматком білого полотна; одна нога в неї взута в чобіт, друга — у туплю, з парасолькою в руках. Роль гротескної маски полягала в тому, щоб вульгарно й комедійно продемонструвати своє велике кохання: «фанда» настирливо намагалась обійняти і поцілувати молодого й дуже ображалася на відсутність зворотної «ніжності». Паралельно відбувалася гумористична суперечка дружби і старости «княгині» з родичами «князя». Перші вихваляли достоїнства й таланти «фанди», а другі її гудили і висміювали. Інтермедія завершувалася тим, що ображена «наречена» крізь сльози дорікала коханому, який збезчестив і зрадив її, і за цю ганьбу погрожувала позиватися до суду. Інколи, для більшого ефекту, «фанда» тримала на руках ляльку — дитину — як незаперечний доказ свого права на шлюб¹⁰. Важливо відзначити, що обрядова підміна молоді (або молодих) нерідко згадується в текстах весільних пісень. Це свідчить про давність і органічність цього мотиву в контексті традиційного ритуалу. Зокрема, на Уманщині, коли покривали наречену, дружки співали:

*А ми Петра обманили,
Коло нього бабу посадили,
Причепили торбу до боку,
Насипали повну гороху.
Сюди-туди повертається,
З неї горох висипається.
А ми Галю обманили,
Коло неї діда посадили...*¹¹

Усі вищенаведені матеріали характеризують становище, у якому розкрити «удавану наречену» належало молодому і представникам його роду. Проте традиційне українське весілля знає й іншу ситуацію: обманути в такий самий спосіб намагалися матір і батька нареченої. Звичайно така зустріч відбувалася на другий день після обряду комори. На Волині (с. Дворець Заславського повіту) родичі наре-

ченої на чолі з її батьками приходили в її нову оселю, сідали за стіл і співали:

*Покажіть нам наше,
Чи хорошенько пляше,
Чи таке воно, як вчора було.
Вчора було з віночком, нині в рубочку**.*

За словами інформатора, «під час цієї пісні один з сватів, переодягнувшись у жіночий костюм, подібний до одягу нареченої, разом з молодію входить у хату і рідна мати молоді, не відкриваючи покривала, повинна пізнати свою дочку... Тоді батько молодого, узявши кілька колосків жита зі снопа, що стояв тут же на покуті, знімає ними покривало з молоді і поздоровляє свою невістку і пригощає її підсо- лодженою горілкою»¹².

Побутування в ХІХ ст. звичаю «фальши- ва молода» на другий день після шлюбної ночі засвідчують і матеріали з Київщини А. Новосільського. За його даними, у понеділок запрошеним з великими почестями до дому молодого теці й тестю двічі виводили усатого парубка, завитого в намітку, і лише за третім разом — їх дочку¹³. Перехід дівчини у стан молодиди, зміну соціального й фізіологічного статусу в текстах весільних пісень найчастіше символізує зміна головних уборів: «Вчора була у віночку, а сьогодні у серпаночку» («вчора була дівча, днеска жена») тощо. Водночас знаходимо фольклорні зразки, де втіленням посвячувальній трансформації є алегоричний образ «дивного звіра — тура». Як і відповідний персонаж трагедійного рядження, він несе на собі прикмети андрогіну. На Подільському Поліссі співали:

*Ведемо вам тура (2) з-під зеленого дуба.
Чи тур, чи туриця, чи то ваша молодиця?
/Ведуть переодягненого чоловіка/¹⁴.*

Важлива деталь: наведену вище пісню в с. Шкратівка (Шумського р-ну Тернопільської обл.) виконували лише за умови, якщо молода зберегла цноту до шлюбу. Під час спі-

** Рубочок — хустка.

ву попереду маскованого «тура» йшов сват, несучи перекинуте через плече простирано, на якому першу ніч спали молоді¹⁵. Отже, у цьому разі ототожнення молоді з образом «тура-туриці» є не лише знаком набуття нового статусу, але й ритуальною формою вшанування дівочої незайманості.

У весільних обрядах і піснях наречена часто асоціюється з представниками звіриного та пташиного царства. Крім згаданого вище метафоричного визначення «тур-туриця», її називали «звіром», «звірятком», «куною», «птахом», «утицею», «совою», «теличкою», «вівцею» тощо.

Водночас у весільних текстах молодий нерідко порівнюється з вовком, мисливцем, лицарем-завойовником. Напевне, ще в доземлеробський період господарювання складалася міфологічна концепція шлюбу як полювання на лісову дичину або військовий похід за здобиччю. Ці мотиви виразно звучать у старовинних українських колядках:

*...Ой рано, рано кури запіли,
А ще раніше Івась устав,
Лучком забряжчав — братів пробуджав,
Браття, вставайте, коні сідлайте,
Та поїдем в чистеє поле
На погуляння, на розглядання,
Та найдемо, браття, куну в дереві.
Куну в дереві, дівку в теремі —
Вам буде, браття, кунка на шубу,
А мені буде панна до шлюбу...¹⁶*

Архаїчна модель шлюбного ритуалу як полювання на «красного звіра», виразно задекларована в обряді сватання (стрільці-молодці йдуть по сліду куниці, телиці тощо), передбачала логічну розв'язку цього сюжету — впіймання й ураження дичини мисливцем. У рамках цієї міфологічної схеми логічно вкладається кривавий акт дефлорації молоді й обряд її покриття головним убором заміжньої жінки, який подекуди трактувався в ігровому плані як «стрільба на сову». Роль «мисливця» в цьому весільному акті, відомому й іншим слов'янським народам, часто виконував свекор, якому належало «підстрелити сову» (молоду),

тобто зняти удаваним списом з її голови намітку¹⁷. З метою захисту від злих сил замість зброї при цьому використовували залізні предмети (шаблю, виделку), занози від ярма або свіжозірвані гілочки фруктових дерев¹⁸.

Мисливська спрямованість цієї весільної гри очевидна. Обрядове вполювання «нареченої-сови» дуже нагадує відому сценку з нової вистави «Коза», де маскований «дід» забиває тварину, щоб вона відродилася в новій якості. В обох випадках сценка вбивання ритуального звіра маркує стадію переходу з одного стану в інший, тобто йдеться про календарну або статево-вікову ініціацію. Архаїчні весільні сюжети, де молоду заміняють зооморфні ритуальні дублери, знаходять віддалені паралелі з фольклором культурно-відсталих народів, у якому діяли образи «тотемних дружин»: жінка-бизон, жінка-ведмедиця, жінка-бджола тощо. Вони репрезентують ранній пласт міфологічних уявлень, де тема шлюбу була малоактуальною, а першорядне значення відіграла вікова ініціація¹⁹. У світлі вищенаведених фактів можна цілком припустити, що в прадавні часи шлюбна церемонія слов'ян та інших народів символічно осмислювалася й розігрувалася за сценарієм мисливського полювання, де молодій відводилася роль «дичини», яку представляли в алегоричних образах тварин. Імовірно, що за язичництва ці маскарадні образи відтворювали вбрані у звірині шкури учасники весільної ініціації. Звідси напрашується гіпотетичний висновок: найдавніший тип підміни нареченої пов'язаний не з антропоморфними, а зооморфними масками. Деякі з них могли бути зображеннями тотемів певної племінної спільноти. Популярний мотив чарівних казок європейських народів, коли молодий повинен упізнати свою суджену серед однаково вдягнутих чи замаскованих сестер або подруг (казки типу АТ510 про Попелюшку і свинячий козушок), належить вже до пізнішої доби й, безумовно, походить із шлюбного церемоніалу патріархального суспільства.

У поясненні причин виникнення звичаю «удавана наречена» думки вчених істотно роз-

ходяться. Одні вважають його уламком ініціації, інші бачать у ньому залишки глибокої старовини, коли дівчат викрадали («умикали»), щоб зробити їх дружинами. Найвірогідніше пояснення цього звичаю в тому, що він був різновидом апотропеїчної (захисної) магії. Зокрема, Є. Кагаров кваліфікував весільне виставляння «удаваних наречених» як алегорії і натяки під час сватання, переодягання — як ритуальні містифікації, за прийнятою ним класифікацією, як екзопатичні або дисимулятивні обряди. Їх призначення він убачав у тому, щоб «ввести в оману, обдурити злих духів»²⁰. Аналогічного погляду дотримувався й німецький дослідник Е. Шнеєвайс. Констатуючи широке розповсюдження звичаю «фальшива наречена» на землях Сербії та Хорватії, він уважав його завданням обман демонів або злих духів²¹.

Але названі гіпотези не вичерпують суті проблеми. Свого часу елементи обрядового травестування, характерні для образного відтворення «фальшивої молодої», стали предметом дискусії О. Фрейденберг та В. Проппа. Погляд О. Фрейденберг полягав у тому, що «жіночо-чоловіча травестія являє собою метафору статевого злиття: жінка стає чоловіком, чоловік жінкою»²². Натомість В. Пропп, відкидаючи це трактування як докорінно неправильне, пов'язував травестизм з обрядом ініціації, наголошуючи, що «вищий ступінь посвячення включає вміння перетворюватись на жінку»²³. З позицій сучасного осмислення досліджуваної проблематики, концепції двох відомих учених виглядають не так взаємовключними, як взаємодоповнюючими. Ритуальне перебирання по лінії чоловіче — жіноче і навпаки може слугувати водночас як маркером ініціації, так і зміни гендерної символіки.

Ураховуючи вищезгадані пояснення та інтерпретації, варто звернути увагу на амбівалентну природу нареченої в системі міфологічного світогляду. З одного боку, вона вважалася своєрідною сакральною постаттю, носієм особливої магичної сили, що сприяла дітонородженню, шлюбу, родючості землі та

худоби. Цими позитивними якостями в народній свідомості наділялися атрибути вбрання нареченої — вінок, фата, сукня, стрічки тощо. І в сучасному весіллі практикується ігрове закидання нареченою свого букета в натовп незаміжніх дівчат (за повір'ям, та, яка його впіймає, першою вийде заміж). В українських і білоруських піснях наречена «сипле золото з рукавця».

З другого боку, бачимо, що та сама особа має виразні риси небезпечної, демонічної істоти. Ці властивості нареченої виявляються в тому, що вона, за народними повір'ями, могла зурочити інших людей, негативно вплинути на їхню долю, нанести комусь відчутну шкоду. В українських і білоруських весільних піснях, як і в обрядовій грі з «фальшивою молодою», мати не пізнає своєї обвінчаної дочки. Як демонічну істоту сприймає наречену і свекруха, убачаючи в ній «чорта з болота», «вовчицю з темного лісу» («на народ як глянєць, дьк народ аж вянець») ²⁴. Широке розповсюдження мали повір'я про ворожбитів, здатних обернути весільний поїзд на «вовкулаків».

Одною з демонічних ознак нареченої є і здатність до перевтілення. Тимчасова зануреність молодої в лімінальній стадії посвячення до «іншого світу» пояснює механізм появи її різноманітних обрядових двійників. На теренах розселення слов'янських народів, за даними О. Гури, у низці символічних підмін фігурували такі істоти та предмети: баба, куховарка, подруга нареченої, дівчинка, переодягнений чоловік, хлопчик із замазаним сажею обличчям, солом'яна фігура або лялька, іноді курка, собака, кішка, вівця, мітла, дерев'яна ложка, ступа та ін. ²⁵ Спираючись на українські матеріали, до цього переліку можна додати ще словесні алегорії нареченої у весільному фольклорі: кунця, телиця, тур-туриця, лебідка, утиця, сова тощо. Прикметно, що наведений список перетворень частково збігається з традиційним набором відьомських реінкарнацій, який налічує кілька десятків потенціальних варіантів. Це ще одне свідчення генетичної достаточності образу нареченої до світу демоноло-

гічних істот. Тут, як і в ситуації з відьмою, ми стикаємося з реліктами міфологічного мислення, логічним методом якого, за А. Лосевим, є «загальне універсальне перевертництво»²⁶.

Порівняльне дослідження образу «удаваної нареченої» дозволяє простежити значну генетичну й типологічну подібність весільної обрядовості українців та інших європейських народів. Перевертлення через рядження — це не лише ігровий прийом, але й міфологічно вмотивована дія. Маски й пов'язані з ними ритуально-магічні акти у свідомості традиційних громад були з'єднувальною ланкою між світом людей і надприродних істот. Таким чином, первісний сенс досліджуваного звичаю полягає не тільки в захисті самої нареченої, але й у захисті від її небажаних демонічних властивостей, які нейтралізувалися шляхом різних обрядових підмін.

Розглянуті сюжети дозволяють вести мову про доцільність виділення окремої категорії персонажів нижчої міфології, яких умовно можна визначити як **тимчасові або потенційні демонічні істоти**. За традиційними віруваннями, певний проміжок часу на межі двох світів балансували, крім нареченої, також щойно народжені діти й покійники. Лише обов'язкове здійснення таких ритуальних (церковно-народних) актів, як вінчання (шлюб), хрещення, похорон, захищало їх від небажаного перетворення на русалок, мавок, потерчат, «заложних» небіжчиків. Важливо відзначити, що не лише наречену, але й інші потенційні демонічні істоти в лімікальній фазі супроводжує фольклорний мотив підміни й реінкарнації. Згадаємо тут лише цикл легендарних наративів про «обмінчат» — нехрещених чи «необмолитвованих» немовлят, яких підмінюють уночі чорти²⁷.

Етнографічні записи весільної обрядовості останніх десятиліть виявляють чітку тенденцію до її трансформації, спрощення та редукції. Через різні причини забуваються і втрачають свою обов'язковість важливі елементи традиційного ритуального комплексу, збіднюється музичний і пісенний репертуар. Але, як

не дивно, звичай «удавана наречена» залишається життєздатним і побутує в багатьох областях України. Щоправда, тепер його майже не фіксують у передвінчальному циклі, зате він часто (особливо в сільській місцевості) заявляє про себе в завершальній частині весілля, відомий як «перезва», «кури», «циганщина» тощо.

Це своєрідний «обряд в обряді» або «вистава у виставі», де справжні молоді з усім почтом «чинів» відходять у тінь, а їх місце займають нові химерні герої. Головними дійовими особами «циганщини» є антропоморфні маски, кількість і склад яких варіюється в різних локальних традиціях. Серед типових персонажів весільного рядження центральне місце займають пародійні «молода» й «молодий». В основі створення цієї карнавальної пари лежить давній прийом травестування — жінка тимчасово вбирається як чоловік, а чоловік — як жінка. При цьому всіляко підкреслюються головні фізіологічні й культурологічні відмінності представників протилежної статі: чоловіки підмощують груди, зад, а часом і живіт як ознаку вагітності, одягають бюстгальтери, жіночі панталони, парики з довгим волоссям; натомість жінки малюють або наклеюють собі штучні вуса й бороди, чіпляють між ніг різні предмети, що віддалено нагадують чоловічі геніталії (буряк і дві цибулини, моркву і дві картоплини, качан кукурудзи, пляшку, палицю, медичну спринцівку тощо).

Підміна молодих сьогодні здійснюється як ігрова містифікація. Народне розуміння комічного виявляється в тому, що на роль молодого намагаються підібрати огрядну, невисоку жінку, а роль молодої дістається високому й худорлявому чоловіку. Цей фізичний контраст і диспропорція відразу впадають у вічі й породжують природну сміхову реакцію.

Сучасна «удавана наречена», прикрашена «фатою» зі старої гардини, не намагається зберегти анонімність, вона не ховає обличчя, хоча часто вдається до карикатурного гримування. На відміну від традиційного весілля, де її роль зводилася до короткого обрядового епізоду

в обмеженому просторі житла, нині ряджені «молода» й «молодий» прагнуть до публічності та видовищності. Очолювана ними процесія відверто пародіює весільний «поїзд» і нерідко переростає в масове бурлескно-драматичне дійство. Травестійне рядження й маскування на весіллі повністю втратило свій давній магичний сенс.

Простежена нами трансформація звичаю «удавана наречена» виразно характеризує загальний процес вивітрювання релігійно-магічного змісту весільної обрядовості й посилення в ній елементів розважально-ігрового комплексу.

На завершення ще два факти, які засвідчують динаміку і спадкоємність народних тра-

дицій. Нині у великих містах України фірми, що займаються організацією весільних урочистостей, пропонують своїм клієнтам як одну з послуг проведення конкурсу «фальшива наречена» за сценарієм, близьким до народного обряду.

Останнім часом у Росії та Україні з'явилася нова модифікація «фальшивої нареченої». Так називають спритних дівчат, які через Інтернет фліртують з багатими співвітчизниками та іноземцями, викачуючи з них долари і євро, а потім безслідно зникають²⁸. Але подвиги цих віртуальних наречених — насправді шахрайок — доцільніше розглядати вже не в контексті наукового, а кримінального дискурсу.

¹ Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Л. Винничук. — М., 1988. — С. 167.

² Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов / Н. Ф. Сумцов. — М., 1996. — С. 124.

³ Терещенко А. Быт русского народа / А. Терещенко. — С.Пб., 1848. — Ч. II : Свадьбы. — С. 88.

⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом: Юго-Западный отдел / материалы и исследования собран. д.-чл. П. П. Чубинским. — С.Пб., 1872. — Т. IV. — С. 681.

⁵ Брак у народов Западной и Южной Европы. — М., 1989. — С. 75.

⁶ Весілля : у 2 кн. — К., 1970. — Кн. 2. — С. 80.

⁷ Брак у народов Западной и Южной Европы... — С. 199.

⁸ Там само. — С. 54.

⁹ Там само. — С. 171.

¹⁰ Медведик П. Село Жабина на Зборівщині / П. Медведик // Весілля. Народні звичаї та обряди. — Т., 1996. — С. 36.

¹¹ Щербань С. Весілля у селі Краснопілка на Уманщині / С. Щербань // Українська родина. Родинний і громадський побут. — К., 2000. — С. 191.

¹² Центральний державний історичний архів України. — Ф. 2205, од. зб. 9, арк. 14.

¹³ Nowosielski A. Lud ukrainscki / A. Nowosielski. — Wilno, 1857. — Т. 1. — С. 231.

¹⁴ Весільні пісні : у 2 кн. — К., 1982. — Кн. 2. — С. 474.

¹⁵ Там само. — С. 475.

¹⁶ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні (зимовий цикл) / С. Килимник. — Вінніпег, 1955. — С. 88.

¹⁷ Див.: Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях / Б. Д. Гринченко. — Чернигов, 1899. — Т. III. — С. 449.

¹⁸ Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы. — М., 1988. — С. 127, 152.

¹⁹ Див.: Мелетинский Е. М. Женитьба в волшебной сказке // Мелетинский Е. М. Избранные статьи. Воспоминания / Е. М. Мелетинский. — М., 1998. — С. 309.

²⁰ Кагаров Е. Г. Состав и происхождение свадебной обрядности // Сборник музея антропологии и этнографии. Отдельный оттиск / Е. Г. Кагаров. — Ленинград, 1929. — Т. VIII. — С. 161.

²¹ Schneeweis E. Serbokroatische Volkskunde. — Erster Teil. — Volksglaube und Volksbrauch / E. Schneeweis. — Berlin, 1961. — S. 66.

²² Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра / О. Фрейденберг. — Ленинград, 1936. — С. 103.

²³ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. — Ленинград, 1986. — С. 110.

²⁴ Гура А. В. Невеста / А. В. Гура // Славянские древности. — М., 2004. — Т. 3. — С. 386.

²⁵ Там само. — С. 387.

²⁶ Лосев А. В. Античная мифология в ее историческом развитии / А. В. Лосев. — М., 1957. — С. 13.

²⁷ Грушевський М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. — К., 2001. — С. 23.

²⁸ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.rusimage.ru/SK_falsh.htm.